

การประยุกต์ใช้หลักสัมปธานเพื่อการอนุรักษ์วัฒนธรรมของชาติ

The Application of Sammappadhana for National Cultural Conservation

พระครูพิจิตรวรเวท (มานัส มารยาท)¹ และพระมหาสุเมธ สมานิตโต²

Phrakhruphichitworawet (Manas Junthasrilo) and Phramahasumek Samahito

Received: December 30, 2020

Revised: April 02, 2021

Accepted: May 06, 2021

DOI: 10.14456/jra.2022.21

บทคัดย่อ

บทความวิชาการนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อนำเสนอแนวคิดในการอนุรักษ์วัฒนธรรมไทยโดยใช้หลักธรรมทางพุทธศาสนา ผลการศึกษา พบว่า ในการอนุรักษ์วัฒนธรรมของชาติควรดำเนินการแนวตามหลักสัมปธานซึ่งเป็นหลักธรรมในพระพุทธศาสนามาใช้เป็นกรอบดำเนินการ ฉะนั้น ในการอนุรักษ์วัฒนธรรมไทยควรดำเนินการใน 2 ขั้นตอน ประกอบด้วย 1) ขั้นตอนการสำรวจค้นหาวัฒนธรรมในแต่ละชุมชนหรือพื้นที่ มี 4 ประเภท ประกอบด้วย วัฒนธรรมประเภทใช้ถ้อยคำ วัฒนธรรมประเภทประเพณีพื้นบ้าน วัฒนธรรมประเภทวัฒนธรรมวัตถุ และวัฒนธรรมประเภทศิลปะพื้นบ้าน และ 2) ขั้นตอนการอนุรักษ์วัฒนธรรม ดำเนินการใน 4 ลักษณะ ประกอบด้วย การป้องกันไม่ให้อายุหาย (สังวรปธาน) การปรับปรุงแก้ไข (ปหานปธาน) การพัฒนาให้มีความสอดคล้องกับยุคสมัย (ภาวนापธาน) และการรักษาให้คงอยู่ (อนุรักษนาปธาน)

คำสำคัญ: วัฒนธรรมไทย, การอนุรักษ์วัฒนธรรม, สัมปธาน 4

Abstract

This academic article aimed to present the concept of conserving Thai culture by using Buddhist Dhamma principles. The results of the study found that in the conservation of national culture, the guidelines should be implemented in accordance with Sammappadhana which is a Dhamma principle in Buddhism as a framework. Therefore, the conservation of Thai culture should be carried out in 2 steps: 1) in the stage of exploring cultures in each community or area, there were 4

¹⁻² มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย; Mahachulalongkornrajavidyalaya University

Corresponding author, e-mail: maryathmanas33@gmail.com, Tel. 089-5656448

types consisting of phrasal culture, culture of folk traditions, material culture and folk art culture; and 2) in the cultural preservation stage, it should be carried out in 4 ways: the effort to prevent (Sangvarapadhana), the effort to abandon (Pahanapadhana), the effort to develop (Bhavanapadhana) and the effort to maintain (Anurakkhanapadhana).

Keywords: Thai Culture, Cultural Conservation, Sammappadhana 4

บทนำ

รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2560 มาตรา 43 บัญญัติให้บุคคลและชุมชนมีสิทธิในการอนุรักษ์ พื้นฟู หรือส่งเสริมภูมิปัญญา ศิลปะ วัฒนธรรม ขนบธรรมเนียม และจารีตประเพณี อันดีงามทั้งของท้องถิ่นและของชาติ (ราชกิจจานุเบกษา, 2560) แสดงให้เห็นถึงความต้องการที่จะให้บุคคลและชุมชนเข้ามามีบทบาทในการอนุรักษ์ พื้นฟูและสืบทอดต้นทุนทางสังคมทางด้านศิลปะ วัฒนธรรม ขนบธรรมเนียมและจารีตประเพณีที่ดีงามให้คงอยู่คู่กับความเป็นชาติไทยตลอดไป และหากไปศึกษายุทธศาสตร์ชาติ 20 ปี (พ.ศ. 2561-2580) ยิ่งทำให้เห็นถึงการให้ความสำคัญกับอนุรักษ์ทุนทางสังคมดังกล่าว โดยเฉพาะในประเด็นยุทธศาสตร์ด้านการสร้างความสามารถในการแข่งขันที่ได้กำหนดพื้นฐานแนวคิดการพัฒนาไว้ 3 ประการ คือ ต่อยอดอดีต ปรับปัจจุบันและสร้างคุณค่าใหม่ในอนาคต โดยพื้นฐานแนวคิดการต่อยอดอดีต ได้วางแนวทางให้มองกลับไปที่เราเคยทำทางเศรษฐกิจ อัตลักษณ์ วัฒนธรรม ประเพณี วิถีชีวิต และจุดเด่นทางทรัพยากรธรรมชาติที่หลากหลาย นำมาประยุกต์ผสมผสานกับเทคโนโลยีและนวัตกรรมเพื่อให้สอดคล้องกับบริบทของเศรษฐกิจและสังคมโลกสมัยใหม่ (ราชกิจจานุเบกษา, 2561) อันหมายถึงการใช้ต้นทุนทางสังคมที่ดีงามของชาติเป็นพื้นฐานในการสร้างความสามารถในการแข่งขันนั่นเอง นักวิชาการด้านวัฒนธรรมหลายท่าน ได้วางหลักการอนุรักษ์วัฒนธรรมไว้ให้คงอยู่ ว่าต้องให้ความสำคัญของการค้นคว้าวิจัยควรศึกษาและเก็บรวบรวมข้อมูล การปลุกจิตสำนึกให้ตระหนักถึงคุณค่าและความสำคัญของภูมิปัญญา การฟื้นฟูภูมิปัญญาที่กำลังสูญหายหรือที่สูญหายไปแล้วมาทำให้มีคุณค่าและมีความสำคัญยิ่งขึ้น การพัฒนาอย่างสร้างสรรค์และปรับปรุงภูมิปัญญาให้เหมาะสมกับยุคสมัย การถ่ายทอดให้คนในสังคมได้รับรู้ เกิดความเข้าใจ ตระหนักในคุณค่า คุณประโยชน์และปฏิบัติได้อย่างเหมาะสม การส่งเสริมและสนับสนุนให้เกิดเครือข่ายการสืบสาน การส่งเสริมและสนับสนุนให้เกิดการเผยแพร่แลกเปลี่ยนภูมิปัญญาและวัฒนธรรม และการเสริมสร้างปราชญ์ท้องถิ่นส่งเสริมและสนับสนุนให้คนรุ่นใหม่เข้ามามีส่วนร่วมอย่างสร้างสรรค์ (สัญญา อินสิน, 2555)

อย่างไรก็ตาม ในฐานะที่ผู้เขียนเป็นพระสงฆ์ในพระพุทธศาสนา พบว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงตรัสสอนหลักธรรมให้แก่พุทธศาสนิกชนไว้อย่างมากมาย โดยพบว่า สัมมปปธาน 4 เป็นหลักธรรมที่มีความเกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์วัฒนธรรมโดยสัมมปปธาน 4 หรือเรียกอย่างย่อหนึ่งว่า ปธาน 4 เป็นหลักธรรมในพระพุทธศาสนาที่แสดงถึงความเพียร ความพยายามใน 4 ประการ

คือ เพียรระวังหรือการป้องกันไม่ให้สูญหาย เพียรละหรือการปรับปรุงแก้ไขให้เหมาะสม เพียรเจริญหรือการพัฒนาให้มีความสอดคล้องกับยุคสมัย และเพียรรักษาหรือการรักษาให้คงอยู่ซึ่งเป็นแนวคิดในการอนุรักษ์วัฒนธรรมไทยโดยใช้หลักธรรมทางพุทธศาสนา ทั้งนี้ นอกจากจะได้กรอบแนวคิดที่สอดคล้องกับบริบทของสังคมไทยแล้ว ยังจะเป็นการเผยแพร่หลักธรรมของพระพุทธเจ้าให้ดำรงอยู่สืบต่อไปด้วย

ความหมายของวัฒนธรรม

วัฒนธรรม โดยทั่วไปหมายถึง รูปแบบของกิจกรรมมนุษย์และโครงสร้างเชิงสัญลักษณ์ที่ทำให้กิจกรรมนั้นเด่นชัดและมีความสำคัญ วิธีการดำเนินชีวิต ซึ่งเป็นพฤติกรรมและสิ่งที่คนในหมู่ผลิตสร้างขึ้น ด้วยการเรียนรู้จากกันและกัน และร่วมใช้อยู่ในหมู่พวกของตน ซึ่งสามารถเปลี่ยนแปลงได้ตามยุคสมัย และ ความเหมาะสม แต่ถ้าเป็นในวิชาหน้าที่พลเมืองจะแปลว่าสิ่งที่มนุษย์เปลี่ยนแปลงเพื่อความเจริญของงาน และสืบต่อกันมา ในด้านภาษาศาสตร์ “วัฒนธรรม” เป็นคำที่ได้มาจากการรวมคำ 2 คำเข้าด้วยกัน ได้แก่ วัฒนธรรม หมายถึง ความเจริญของงาน รุ่งเรือง และธรรมะ หรือ ธรรม หมายถึง กฎ ระเบียบ หรือข้อปฏิบัติ (อมรรตน์ เทพกำปนาท, 2564)

ฉะนั้น เมื่อพูดถึงวัฒนธรรมตามความหมายนี้จึงหมายถึง ความเป็นระเบียบ การมีวินัย เช่น เมื่อกล่าวถึงบุคคลหนึ่งว่าเป็นคนมีวัฒนธรรม ก็มักจะหมายความว่า เป็นที่มีระเบียบวินัย เป็นต้นในด้านสังคมศาสตร์ วัฒนธรรมมีความหมายกว้างขวางมาก กล่าวคือ วัฒนธรรม หมายถึง วิถีชีวิต (Way of Life) ของมนุษย์ในสังคม และแบบแผนในการดำเนินชีวิตของมนุษย์ทุก ๆ อย่าง รวมทั้งบรรดาผลงานทั้งหมดที่มนุษย์ได้สร้างสรรค์ขึ้น ตลอดจนความคิด ความเชื่อ ค่านิยม และความรู้ต่าง ๆ เป็นต้น

ลักษณะพื้นฐานของวัฒนธรรม

วัฒนธรรมเป็นระบบความเชื่อและค่านิยมทางสังคม ที่อยู่เบื้องหลังพฤติกรรมของมนุษย์ เป็นกฎระเบียบหรือมาตรฐานที่คนในสังคมยอมรับ จนเป็นวิถีชีวิตของคนในสังคม มีลักษณะอันเป็นพื้นฐานทางวัฒนธรรม 6 ประการ คือ 1) วัฒนธรรม เป็นความคิดร่วมและค่านิยมทางสังคม ซึ่งเป็นตัวกำหนดมาตรฐานของพฤติกรรมคน ในวัฒนธรรมเดียวกันจะสามารถคาดคะเนพฤติกรรมของพฤติกรรมผู้อื่นในสถานการณ์ต่าง ๆ ได้ ซึ่งทำให้พฤติกรรมของเขามีความสอดคล้องต้องกันกับผู้อื่น 2) วัฒนธรรม เป็นสิ่งที่มนุษย์เรียนรู้ทีละเล็กทีละน้อย จากการเกิดและเติบโตในสังคมแห่งนี้ เปรียบเสมือนมรดกทางสังคม ได้รับถ่ายทอดจากคนรุ่นหนึ่งไปยังอีกรุ่นหนึ่งโดยผ่านกระบวนการถ่ายทอดทางวัฒนธรรมหรือกระบวนการเรียนรู้ทางวัฒนธรรม 3) วัฒนธรรมมีพื้นฐานมาจากการใช้สัญลักษณ์ พฤติกรรมของมนุษย์มีต้นกำเนิดมาจากการใช้สัญลักษณ์ ระบบสัญลักษณ์ช่วยให้มนุษย์สามารถเก็บรวบรวมความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับธรรมชาติอย่างเป็นระบบและสามารถถ่ายทอดความรู้ไปยังคนรุ่นหลังต่อไป 4) วัฒนธรรมเป็นองค์ความรู้และภูมิปัญญา ในลักษณะนี้วัฒนธรรมมีหน้าที่สนองตอบความต้องการพื้นฐานของมนุษย์ วางกฎเกณฑ์ให้มนุษย์ดำเนินชีวิตอย่างมีระเบียบแบบแผน เพื่อให้สังคมทำงานได้อย่างมีระบบและมีประสิทธิภาพ ช่วยให้ผู้มนุษย์สามารถปรับตัวเข้า

กับสภาพแวดล้อม เป็นพื้นฐานของการพัฒนาทางด้านเทคโนโลยี เพื่อความเจริญและความอยู่รอดของมนุษย์ 5) วัฒนธรรมเป็นกระบวนการที่มนุษย์กำหนดนิยามความหมายให้กับชีวิตและสิ่งแวดล้อมที่อยู่รอบตัว เมื่อมนุษย์ในสังคมพยายามกำหนดนิยามความหมาย กระบวนการกำหนดความหมายก็ย่อมกลายเป็นการสร้างแนวความคิด มนุษย์ได้สร้างสถาบันหรือองค์การขึ้นมาเพื่อทำหน้าที่รองรับการตีความทุกด้าน และการตีความย่อมมีการเปลี่ยนแปลงหรือการตีความใหม่ที่แตกต่างไปจากเดิม ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในรูปแบบและเนื้อหาของสถาบันสังคมตามไปด้วย และ 6) วัฒนธรรมเป็นสิ่งไม่หยุดนิ่ง แต่มีการเปลี่ยนแปลงปรับตัวอยู่ตลอดเวลา การเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม มีสาเหตุหลายประการอย่างใดก็ตามการเปลี่ยนแปลงทาง วัฒนธรรมอย่างรวดเร็วฉับพลันจะนำมาซึ่งผลเสียมากกว่าผลดี (ปวีณกร คลังช่อง, 2556)

ความสำคัญของวัฒนธรรม

ซึ่งผู้เขียนเห็นว่า วัฒนธรรมมีความสำคัญต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์ เพราะวัฒนธรรมเป็นสิ่งที่ทำให้สังคมมีระเบียบ มีข้อบังคับ มีกฎหมาย วัฒนธรรมเป็นสิ่งที่กำหนดหน้าที่ บทบาทและพฤติกรรมต่าง ๆ ของมนุษย์ ช่วยควบคุมและสร้างความเป็นระเบียบเรียบร้อยให้แก่สังคม เป็นเครื่องผูกมัดกำลังเข้าด้วยกันของมนุษย์ นอกจากนั้น วัฒนธรรมยังก่อให้เกิดการสร้างหรือพัฒนาสิ่งของเครื่องใช้เพื่อความสะดวกต่อการดำรงชีพ ทำให้สังคมมีความเจริญก้าวหน้า วัฒนธรรมประกอบด้วย 2 ส่วนคือ 1) ส่วนที่มองเห็นได้แก่ รูปแบบการแสดงออกของพฤติกรรม ปทัสถาน บทบาท รวมทั้งวัตถุหรือเครื่องมือที่สร้างขึ้นเพื่ออำนวยความสะดวกในการดำเนินชีวิต และ 2) ส่วนที่มองไม่เห็นได้แก่ ความคิด ความเชื่อ เจตคติ ค่านิยม และความรู้สึกต่าง ๆ

ลักษณะของวัฒนธรรมไทย

วัฒนธรรมไทยมาจากแหล่งที่มาที่ต่างกันและเกิดการหล่อหลอมกันขึ้น จนเป็นวัฒนธรรมที่มีความเป็นเอกลักษณ์ประจำชาติ มีลักษณะที่สำคัญของวัฒนธรรมไทย (กระทรวงวัฒนธรรม, 2562) ดังนี้

1. เป็นวัฒนธรรมแบบเกษตรกรรม คนไทยมีความเกี่ยวข้องกับน้ำ ผู้คนส่วนใหญ่จะประกอบอาชีพเกษตรกรรม ทำการเพาะปลูก เลี้ยงสัตว์ ดังนั้นวัฒนธรรมประเพณีและวิถีชีวิตส่วนใหญ่จึงมักเกี่ยวกับน้ำและการเกษตร เช่น ประเพณีการทำขวัญข้าว หรือประเพณีการลงแขกเกี่ยวข้าว ซึ่งพบเห็นได้ทั่วไปตามชนบท เป็นต้น

2. เป็นวัฒนธรรมที่ยึดถือการกุศล คนไทยนิยมทำบุญในงานเทศกาลต่าง ๆ เพื่อเป็นสิริมงคลและเพื่ออุทิศบุญกุศลให้ญาติผู้ใหญ่ที่ล่วงลับไปแล้ว ดังนั้นจึงสังเกตเห็นได้ว่างานพิธีมงคลหรืออวมงคลไทย มักจะมีการทำบุญเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของงานพิธีเหล่านั้นด้วย

3. เป็นวัฒนธรรมที่ยึดถือเครือญาติ สังคมไทยมีความสัมพันธ์กันโดยยึดหลักอาวุโส คนที่มีอายุน้อยกว่าจะให้ความเคารพผู้ที่อายุมากกว่าหรืออาวุโสกว่า เพราะถือว่าผู้อาวุโสเป็นผู้ที่สูงด้วยประสบการณ์ พบเห็นเรื่องราวในชีวิตมาก่อนผู้ที่มีอายุน้อย การเข้าหาและพูดคุยกับท่านเหล่านั้นจะทำให้ได้รับประสบการณ์ที่ดีแล้วนำมาปรับใช้ในชีวิตได้ ดังสุภาษิตของไทยประโยคหนึ่งว่า “เดินตามหลังผู้ใหญ่ สุนัขไม่กัด”

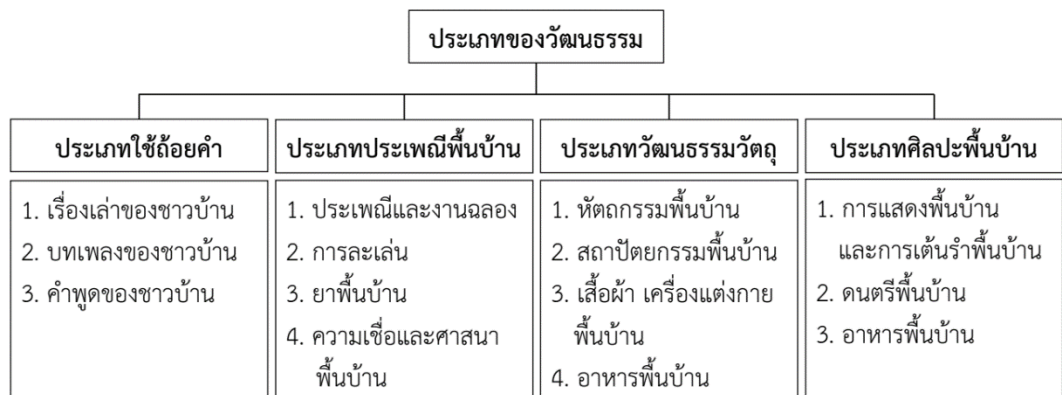
4. เป็นวัฒนธรรมที่ยึดถือพิธีกรรม มีขั้นตอนในการประกอบพิธีตามความเชื่อและมุ่งหวังความมีหน้ามีตาในการจัดงาน เช่น การแต่งงาน โดยส่วนใหญ่ในสังคมไทยจะมีพิธีกรรมมากมาย ตั้งแต่การแห่ขันหมากมาสู่ขอ การรดน้ำสังข์ช่วยพรคู่บ่าวสาวและจัดงานเลี้ยงฉลองสมรส โดยเชิญญาติพี่น้องเพื่อนฝูงของเจ้าบ่าวเจ้าสาวมาร่วมเป็นเกียรติในงาน เป็นต้น

5. เป็นวัฒนธรรมที่นิยมความสนุกสนาน กิจกรรมต่าง ๆ ของสังคมไทยส่วนใหญ่จะมีการสอดแทรกความสนุกสนานไว้ด้วยเสมอ มีการร้อง รำ ทำเพลง จนเกิดเป็นเพลงฉ่อย เป็นต้น ซึ่งถือว่าเป็นการละเล่นเพื่อผ่อนคลายความเหน็ดเหนื่อยหลังเสร็จสิ้นฤดูเก็บเกี่ยว

6. เป็นวัฒนธรรมที่มีการผสมผสาน วัฒนธรรมตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันได้รับการผสมผสานมาจากการเผยแพร่ทางวัฒนธรรมของสังคมอื่น เช่น ศาสนาพราหมณ์เป็นที่มาของประเพณีต่าง ๆ ซึ่งได้รับการปฏิบัติสืบทอดในสังคม เช่น พิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ การตั้งศาลพระภูมิ เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีวัฒนธรรมตะวันตกที่กำลังเข้ามามีอิทธิพลมากในสังคมไทย เช่น ด้านเทคโนโลยี การแต่งกายและอาหาร เป็นต้น

ประเภทของวัฒนธรรม

ในงานเขียนเรื่อง การสร้างภาพลักษณ์ “หมู่บ้านวัฒนธรรม” จากคติชนบนเวทีการท่องเที่ยวที่บ้านหนองขาว ได้มีการใช้คำคำหนึ่งว่า “คติชน” ที่มาจากคำในภาษาอังกฤษว่า Folklore ที่หมายถึง วิถีชีวิต งานเขียนชิ้นนี้ได้จำแนกคติชนไว้ตามที่ริชาร์ด ดอร์สัน (Richard Dorson) จำแนกไว้ ซึ่งผู้เขียนเห็นว่าสามารถนำกรอบแนวคิดนี้มาใช้เป็นหลักการจำแนกวัฒนธรรมได้ โดยมีการจำแนกออกเป็น 4 ประเภท ได้แก่ 1) ประเภทใช้ถ้อยคำ ประกอบด้วย เรื่องเล่าของชาวบ้าน บทเพลงของชาวบ้านและคำพูดของชาวบ้าน 2) ประเภทประเพณีพื้นบ้าน ประกอบด้วย ประเพณีและงานฉลอง การละเล่น ความเชื่อและศาสนาพื้นบ้าน 3) ประเภทวัฒนธรรมวัตถุ ประกอบด้วย หัตถกรรมพื้นบ้าน สถาปัตยกรรมพื้นบ้าน เสื้อผ้า-เครื่องแต่งกายพื้นบ้าน 4) ประเภทศิลปะพื้นบ้าน ประกอบด้วย การแสดงพื้นบ้านและการเต้นรำพื้นบ้าน ดนตรีพื้นบ้าน (ปรมินท์ จารูวร, 2560)

ภาพที่ 1 การแบ่งประเภทของวัฒนธรรม

แนวคิดการอนุรักษ์

การอนุรักษ์ เป็นการรักษาให้คงสภาพเดิม (ราชบัณฑิตยสถาน, 2556) เป็นการรักษาและเสริมทวี รักษาสิ่งที่เกิดมีขึ้นแล้วและทำสิ่งที่เกิดมีขึ้นแล้วนั้นให้องค์กรมเพิ่มทวีขึ้นไปจนไปพลุลย์ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2559) รวมถึงการดูแล รักษา เพื่อให้คงคุณค่าไว้ซึ่งจากค่านิยามดังกล่าวข้างต้น สรุปได้ว่า การอนุรักษ์ หมายถึง การเก็บ การสงวน การบำรุงรักษาสิ่งที่มีคุณค่าและมีความสำคัญไม่ให้อายุสลายไปตามอายุขัยของสิ่งนั้น หรือถูกทำลายโดยความรู้เท่าไม่ถึงการณ์อย่างมีประสิทธิภาพคงประโยชน์นานที่สุดสูญเสียน้อยที่สุด หรือพยายามทำให้มีคงสภาพเดิม และมีความสอดคล้องกลมกลืนเป็นส่วนหนึ่งของสภาวะการณสังคมในชุมชนปัจจุบันเพื่อประโยชน์ในการศึกษาให้เห็นวิวัฒนาการความรุ่งโรจน์ของศิลปวัฒนธรรมไว้ ซึ่งกรมศิลปากรได้ออกระเบียบกรมศิลปากรว่าด้วยการอนุรักษ์โบราณสถาน พ.ศ. 2528 จำแนกการอนุรักษ์ไว้ว่ามี 3 ประเภท ประกอบด้วย 1) การสงวนรักษา หมายถึง การดูแล รักษาไว้ตามสภาพของเดิมเท่าที่เป็นอยู่ และป้องกันมิให้เสียหายต่อไป 2) การปฏิสังขรณ์ หมายถึง การทำให้กลับคืนสู่สภาพอย่างที่เคยเป็นมา และ 3) การบูรณะ หมายถึง การซ่อมแซม และปรับปรุงให้มีรูปทรงลักษณะกลมกลืนเหมือนของเดิมมากที่สุดเท่าที่จะมากได้ แต่ต้องแสดงความแตกต่างของสิ่งที่มีอยู่เดิม และสิ่งที่ทำขึ้นใหม่

การอนุรักษ์วัฒนธรรมในปัจจุบันมีปัญหาซึ่งเกิดจากหลากหลายปัจจัย เช่น ความขัดแย้งกันเรื่องของการพัฒนาการอนุรักษ์ที่ไม่เป็นไปในทิศทางเดียวกันทำให้เกิดความไม่เหมาะสมต่อศาสนา การทำลายโบราณสถาน และหลักฐานทางประวัติศาสตร์ ทั้งโดยรู้เท่าไม่ถึงการณ์ และบางครั้งก็เกิดขึ้นโดยเจตนา (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2554) นอกจากนี้ยังพบว่า ปัญหาและอุปสรรคด้านการดูแลรักษาและป้องกันโบราณสถานนั้น ปัญหาที่สำคัญคือ ปัญหาที่เกิดจากมนุษย์เป็นอันดับหนึ่ง เพราะมนุษย์เป็นตัวการในการทำลายโบราณสถานโดยตรง เช่น การบุกรุกพื้นที่ของโบราณสถานเพื่อสร้างที่อยู่อาศัย การโจรกรรมวัตถุโบราณจากโบราณสถานมีการขุดเจาะ และทำลายเป็นต้น ปัญหารองลงมา คือ ปัญหาที่เกิดจากภัยธรรมชาติที่ไม่สามารถยับยั้งได้ (พระครูวัชรสุวรรณาท (ลูกซุบ ธมมโชโต), 2547) ขณะเดียวกันมีนักวิชาการได้เสนอการจัดระบบพิพิธภัณฑสถานเคหสถานให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวทางวัฒนธรรมอย่างยั่งยืน โดยเสนอให้วางยุทธศาสตร์การจัดการพิพิธภัณฑสถานและเคหสถานอย่างน้อย 2 ประการ คือ ยุทธศาสตร์พัฒนาทรัพยากรและบริการด้านการท่องเที่ยวทางวัฒนธรรมและยุทธศาสตร์การจัดแบบบูรณาการระบบการจัดการพิพิธภัณฑสถานและศาสนา (ณัฐพงษ์ ถือดำ และคณะ, 2550)

หลักพุทธธรรมที่เกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์วัฒนธรรม

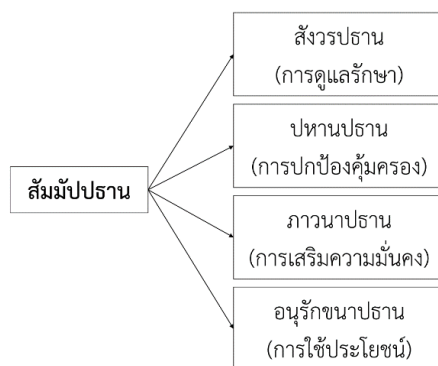
หลักธรรมในพระพุทธศาสนาเป็นหลักคำสอนที่มีเหตุผลมีลักษณะที่มีความสอดคล้องสัมพันธ์กันในหลักนั้น ๆ โดยผู้เขียนได้ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง พบว่า หลักสัมมปปธาน 4 เป็นหลักธรรมที่มีความเกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์วัฒนธรรม โดยสัมมปปธาน 4 หรือเรียกอย่างอย่างหนึ่งว่า ปธาน 4 เป็นหลักธรรมในพระพุทธศาสนาที่แสดงถึงความเพียร ความ

พยายามใน 4 ประการ คือ เพียรระวังหรือการป้องกันไม่ให้สูญหาย เพียรละหรือการปรับปรุงแก้ไขให้เหมาะสม เพียรเจริญหรือการพัฒนาให้มีความสอดคล้องกับยุคสมัย และเพียรรักษาหรือการรักษาให้คงอยู่ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), 2559) โดยเป็นความเพียรที่ต่อเนื่องไม่ลดละความเพียรที่ทำไปอย่างครั้ง ๆ กลาง ๆ ทำแล้วหยุดทำไม่เรียกว่า สัมมปปธาน ความเพียรที่ทำอย่างต่อเนื่องเท่านั้นจึงเรียกว่า สัมมปปธาน (พระคันธสาราภังค์, (2549)

นอกจากนี้ในหมวดธรรมเกี่ยวกับการปฏิบัติแทบทุกหมวดจะพบความเพียรแทรกอยู่ด้วย ในข้อใดข้อหนึ่ง การเน้นความสำคัญของธรรมข้อนี้ อาจพิจารณาได้จากพุทธพจน์ เช่น “ธรรมนี้เป็นของสำหรับผู้ปรารถนาความเพียร มิใช่สำหรับคนเกียจคร้าน” (อง.อฏฐก. (ไทย) 23/120/237) ภิคุทั้งหลายบุคคลรู้ชัดถึง คุณธรรม 2 ประการ คือ 1) ความเป็นผู้ไม่สันโดษในกุศลธรรมทั้งหลาย 2) ความเป็นผู้ไม่ยอมถอยหลังในการบำเพ็ญเพียร เพราะฉะนั้นแล เธอทั้งหลายพึงศึกษาดังนี้ว่า เราจักตั้งความเพียรอันไม่ถอยหลัง ถึงจะเหลือแต่หนัง เอ็น และกระดูก เนื้อและเลือดในสรีระจะแห้งเหือดไปก็ตามที ถ้ายังไม่บรรลุผลที่บุคคลควรบรรลุถึงด้วยเรี่ยวแรงของบุรุษ ด้วยความบากบั่นของบุรุษแล้วที่จะหยุดยั้งความเพียรเสีย เป็นอันไม่มี เธอทั้งหลายพึงศึกษาดังนี้” (อง.ทุก. (ไทย) 20/251/64)

องค์ประกอบสัมมปปธาน

สัมมปปธานเป็นองค์ธรรมที่ช่วยส่งเสริมให้เกิดญาณ เป็นเรื่องของความเพียร 4 หรือ สัมมาวายามะ ได้แก่ ความพยายามในทางที่ชอบ ซึ่งเป็นการปฏิบัติในขั้นของจิตใจ การมุ่งมั่นทำความชอบ เป็นความเพียรชอบที่ควรประกอบให้มีในตน (สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส), 2550) มี 4 ประการ คือ

ภาพที่ 3 องค์ประกอบของสัมมปปธาน

1) สังวรปธาน มาจากคำว่า “สังวระ” แปลว่า สำรวม ระวัง และคำว่า “ปธาน” แปลว่า เพียรพากเพียร ตั้งใจ ดังนั้นคำว่า สังวรปธาน จึงหมายถึงเพียรระวัง หมายถึงเพียรระวังหรือเพียรปิดกั้น คือ เพียรระวังยับยั้งบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด มิให้เกิดขึ้น (Sasvara-padhāna: the effort

to prevent; effort to avoid) คือการสำรวมระวังเมื่อตาเห็นรูป หูได้ยินเสียง จมูกได้กลิ่น ลิ้นได้ลิ้มรส ภายใต้อุฏกตองโพลฐัพพะ ใจได้รู้ธรรมอารมณ์ไม่ให้บาปธรรมหรืออกุศลธรรมเกิดขึ้นภายในจิตใจ สังวรปธาน เป็นธรรมเครื่องกำจัดความเกียจคร้าน สนับสนุนกำลังกาย ใจให้เข้มแข็งอดทน โดยเน้นการมีเพียรระวังไม่ให้บาปเกิดขึ้นภายในจิต ในขั้นของการปฏิบัติขั้นนั้น ทรงสอนให้ปลูกฝังความพอใจในการที่จะสำรวมระวัง เพื่อไม่ให้บาปเกิดขึ้นภายในจิต ได้แก่ การสำรวจอินทรีย์ทั้ง 6 คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เวลาเห็นรูปฟังเสียง ดมกลิ่น ลิ้นรสถูกต้องโพลฐัพพะ รู้ธรรมารมณ์ด้วยใจ แต่การปฏิบัติจะต้องอาศัยความพยายาม บรรเทาความเพียร คือ การกระทำที่ติดต่อกันสืบเนื่องกันไปสามารถสำรวจได้มากน้อยแค่ไหนเพียงใดก็ประกอบจิตไว้ คือ รักษาคุณภาพจิตไว้ในฐานะนั้น ๆ แล้วก็พยายามสำรวมระวังต่อไปซึ่งสังวรปธานนี้ เป็นหลักการป้องกัน คือ การสำรวม ระวังระวัง ปิดกัน ขวางกัน กีดกัน ปิดป้อง ห้ามไม่ให้ความชั่ว ความเสื่อมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น

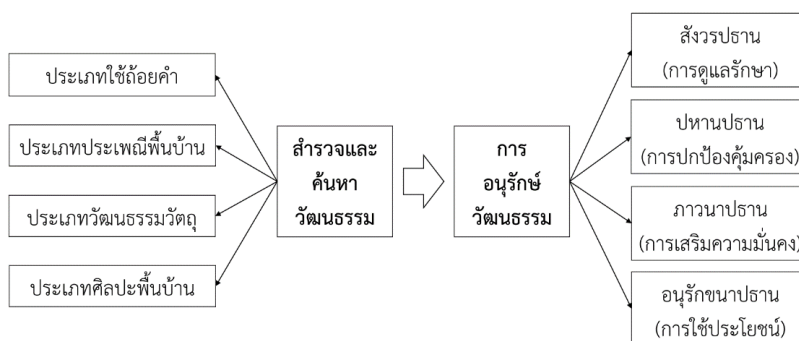
2) ปหานปธาน เพียรละหรือเพียรกำจัด คือ เพียรละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว (Pahāna-padhāna: the effort to abandon; effort to overcome) หมายถึง เพียรละกามวิตก พยาบาทวิตกวิหิงสชาติก และอกุศลธรรมอื่น ๆ ที่เกิดขึ้นแล้วให้หมดสิ้นไปเสียพยายามทำฉันทะ คือ ความพอใจให้เกิด พยายาม บรรเทาความเพียร ประคองจิตตั้งมั่น เพื่อละอกุศลธรรมอันลามกที่เกิดขึ้นแล้วปหานปธานนี้เป็นหลักในการปราบปราม คือ การลด ละ เลิก จำกัด ขำให้ตาย ประหาร ทำให้หมดไป หลีกไปให้พ้นซึ่งปัญหา ความชั่ว ความเสื่อมที่ล่วงละเมิดเกิดขึ้นแล้ว อย่างที่พระพุทธองค์สอนไว้ว่า “ให้รักษาความดีไว้ เหมือนเกลือรักษาความเค็มฉะนั้น”

3) ภวานาปธาน (เพียรเจริญ หรือเพียรก่อให้เกิด คือ เพียรทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด ให้เกิดมีขึ้น - Bhāvanā-padhāna: the effort to develop) หมายถึง เพียรสร้าง หรือเพียรเจริญ ในกุศลธรรมหรือความดี เช่น กุศลกรรมบถ 10 ความไม่โลภ ไม่โกรธ ไม่หลง และโพชฌงค์ 7 มี สติ ธรรมวิจย วิริยะ ปิติ ปัสสทธิ สมาธิ อุเบกขา ให้เกิดขึ้นเพียรทำกุศลที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หมายถึง การทำฉันทะให้เกิดพยายาม บรรเทาความเพียร ประคองจิตตั้งมั่น เพื่อทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้นภวานาปธานนี้เป็นหลักการพัฒนา คือ การทำให้มี ทำให้เกิด ความดีที่เคยไม่มีทำให้มี ความดีที่เคยไม่เป็น ทำให้เป็น ความดีที่เคยไม่เกิด ทำให้เกิด เมื่อสามารถทำความดีได้มากน้อยแค่ไหนเพียงใดก็ตาม ก็พยายามรักษาคุณภาพจิตไว้สม่ำเสมอ

4) อนุรักษนาปธาน (เพียรรักษา คือ เพียรรักษากุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้ตั้งมั่น และให้เจริญยิ่งขึ้นไปจนไปพลูลย์ - Anurakkhāna-padhāna: the effort to maintain) หมายถึง เพียรรักษาและส่งเสริม ในกุศลธรรมหรือความดีที่เกิดขึ้นแล้วในจิตใจ คอยถนอมสมาธิที่เกิดขึ้นแล้วให้ตั้งมั่น และกระทำในความดีให้เจริญองงามไปพลูลย์ยิ่งขึ้นไป เพียรรักษากุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้ตั้งมั่นมิให้เสื่อมและเจริญยิ่งขึ้นไปพลูลย์ หมายถึง การทำฉันทะให้เกิด พยายาม บรรเทาความเพียร ประคองจิต ตั้งมั่น เพื่อความตั้งมั่นเพื่อความไม่หลงลืมเพื่อความไปพลูลย์ เพื่อความเจริญ เพื่อให้บริบูรณ์แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วอนุรักษนาปธานนี้เป็นหลักการอนุรักษ์ คือ การตามดูแลรักษา การทำนุบำรุงการส่งเสริม และสนับสนุน ซึ่งความดี สิ่งที่ดีที่เกิดขึ้นที่มีที่เป็นแล้ว ให้เจริญรุ่งเรืองเติบโตก้าวหน้ายิ่งขึ้น

แนวทางการใช้หลักสัมมปปธานเพื่อการอนุรักษ์วัฒนธรรมไทย

ผู้เขียนได้ทำการวิเคราะห์ความหมายของคำว่าวัฒนธรรม การอนุรักษ์ และหลักพุทธธรรมเรื่องสัมมปปธาน 4 เห็นความเชื่อมโยงของหลักการและแนวคิดของทั้ง 3 เรื่อง จึงขอเสนอแนวคิดในการใช้หลักสัมมปปธาน 4 เพื่อการอนุรักษ์วัฒนธรรมไทย ว่าต้องมีการดำเนินการใน 4 องค์ประกอบ ประกอบด้วย 1) ด้านการดูแลรักษา เพื่อการรักษาให้คงอยู่ (อนุรักษ์นาปธาน) 2) ด้านการปกป้องคุ้มครอง เพื่อการป้องกันไม่ให้สูญหาย (สังวรปธาน) 3) ด้านการเสริมความมั่นคง เพื่อการพัฒนาให้มีความสอดคล้องกับยุคสมัย (ภาวนาปธาน) และ 4) ด้านการใช้ประโยชน์ เพื่อการปรับปรุงแก้ไขให้เหมาะสม (ปหานปธาน)

ภาพที่ 4 กรอบแนวคิดการอนุรักษ์วัฒนธรรมตามหลักสัมมปปธาน 4

จากภาพที่ 4 อธิบายได้ว่า ในการอนุรักษ์วัฒนธรรมตามหลักสัมมปปธาน 4 นั้น มีขั้นตอนอย่างน้อย 2 ขั้นตอน ประกอบด้วย

1) ขั้นตอนการสำรวจค้นหาวัฒนธรรม ซึ่งในแต่ละชุมชนหรือพื้นที่ ต่างมีวัฒนธรรมอยู่มากมาย ทั้งวัฒนธรรมประเภทใช้ถ้อยคำ ที่อาจเป็นเรื่องเล่าของชาวบ้าน บทเพลงของชาวบ้าน รวมทั้งคำพูดของชาวบ้าน วัฒนธรรมประเภทประเพณีพื้นบ้าน ที่อาจเป็นประเพณีและงานฉลอง การละเล่น ความเชื่อและศาสนาพื้นบ้าน วัฒนธรรมประเภทวัฒนธรรมวัตถุ ที่อาจเป็นหัตถกรรมพื้นบ้าน สถาปัตยกรรมพื้นบ้าน และเสื้อผ้า-เครื่องแต่งกายพื้นบ้าน และวัฒนธรรมประเภทศิลปะพื้นบ้าน ที่อาจเป็นการแสดงพื้นบ้านและการเต้นรำพื้นบ้าน รวมทั้งดนตรีพื้นบ้าน

2) ขั้นตอนการอนุรักษ์วัฒนธรรม สามารถดำเนินการใน 4 ลักษณะ ประกอบด้วย

2.1) ด้านการป้องกันไม่ให้สูญหาย (สังวรปธาน) คือ การจัดเก็บข้อมูลพื้นฐานต่าง ๆ โดยการนำข้อมูล รวมทั้งอุปสรรค และปัญหาที่เกิดขึ้นจากการอนุรักษ์วัฒนธรรมมาเข้าสู่กระบวนการในการวางแผน เพื่อกำหนดแนวทาง กระบวนการป้องกันปัจจัยที่ส่งผลร้ายต่ออนุรักษ์วัฒนธรรมนั้น คือ กลุ่มปัจจัยนำ (Predisposing Factors) กลุ่มปัจจัยเอื้อ (Enabling Factors) และกลุ่มปัจจัยเสริม (Reinforcing Factors)

2.2) ด้านการปรับปรุงแก้ไข (ปทานปธาน) คือ การนำข้อมูลพื้นฐานต่าง ๆ เช่น อุปสรรค และปัญหาที่เกิดขึ้นในการอนุรักษ์วัฒนธรรมที่มีอยู่มาวิเคราะห์จุดแข็ง (Strengths) จุดด้อย (Weaknesses) โอกาส (Opportunities) และอุปสรรค (Threats) เพื่อค้นหาสาเหตุต่าง ๆ เช่น ขาดการสืบทอด ขาดการประชาสัมพันธ์ ขาดความผูกพันสังคม ชุมชน ไม่ช่วยร่วมสืบสาน ศิลปวัฒนธรรมท้องถิ่น ปล่อยให้ค่อยๆหายไปตามกาลเวลา แล้วนำผลการวิเคราะห์ข้อมูลที่ได้รับเข้าสู่กระบวนการในการวางแผนเพื่อค้นหาวิธีการแก้ไขปัญหานั้นให้ตรงกับสาเหตุนั้น ๆ ซึ่งต้องมีการการวางแผน (Plan) ที่ครอบคลุมทั้งในระยะสั้น และระยะยาว ในรูปแบบกลยุทธ์/แผนกิจกรรมต่าง ๆ โดยในขั้นตอนการรับเร่งดำเนินการเพื่อตัดวงจรของปัจจัยต่าง ๆ อันเป็นสาเหตุที่ทำให้วัฒนธรรมนั้น ๆ เริ่มสูญหายซึ่งต้องกำหนดขั้นตอน กระบวนการ วิธีปฏิบัติ กรอบระยะเวลา ดำเนินการอย่างชัดเจน

2.3) ด้านการพัฒนาให้มีความสอดคล้องกับยุคสมัย (ภาวนาปธาน) เป็นการขบคิดค้นหา ไตร่ตรอง เพื่อให้ได้กระบวนการใหม่ นวัตกรรมใหม่โดยการประยุกต์ หรือบูรณาการกับศาสตร์ในสาขาวิชาต่าง ๆ เพื่อการพัฒนาการอนุรักษ์วัฒนธรรมให้มีประสิทธิภาพ และประสิทธิภาพอย่างสูงสุดโดยทั้งวัดและชุมชนต้องร่วมกันในการติดตาม ตรวจสอบ เพื่อให้ได้ผลการดำเนินการอุปสรรค หรือปัญหาที่เกิดขึ้น เพื่อคิดค้นหาขั้นตอน กระบวนการ วัสดุอุปกรณ์ เทคโนโลยี รวมทั้งวิธีการบริหารจัดการใหม่ ๆ เพื่อนำมาบูรณาการให้เกิดการดำเนินการอย่างมีประสิทธิภาพ

2.4) ด้านการรักษาให้คงอยู่ (อนุรักษนาปธาน) การดำเนินการในขั้นนี้เป็นการรักษากระบวนการในการอนุรักษ์วัฒนธรรมที่นำไปดำเนินการแล้วประสบผลสำเร็จ รักษามาตรฐาน มาตรการรวมถึงแนวทางการดำเนินการต่าง ๆ เช่น กลไกทำงาน บทบาทหน้าที่ ลำดับขั้นตอนวิธีการต่าง ๆ ให้เป็นมาตรฐาน กำหนดระยะเวลา อุปกรณ์ที่จำเป็น รวมถึงความต่อเนื่องของการดำเนินการ เป็นต้น

บทสรุป

ประเทศไทยเป็นประเทศที่มีวัฒนธรรมที่ดงามเป็นทุนทางสังคม ซึ่งรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2560 และแผนยุทธศาสตร์ชาติ ได้ให้ความสำคัญกับการอนุรักษ์วัฒนธรรมไว้ ด้วยแนวคิดการพัฒนา 3 ประการ คือ ต่อยอดอดีต ปรับปัจจุบันและสร้างคุณค่าใหม่ในอนาคต วัฒนธรรมสามารถจำแนกได้หลายประเภท ทั้งประเภทใช้ถ้อยคำ ประเภทประเพณี พิธีกรรม ประเภทวัฒนธรรมวัตถุ และประเภทศิลปะพื้นบ้าน โดยในการอนุรักษ์วัฒนธรรมที่ผ่านมาที่หลากหลย อาทิ เกิดความขัดแย้งกันเรื่องของการพัฒนากับการอนุรักษ์ที่ไม่เป็นไปในทิศทางเดียวกัน ทำให้เกิดความไม่เหมาะสมต่อศาสนา การทำลายโบราณสถาน และหลักฐานทางประวัติศาสตร์ ทั้งโดยรู้เท่าไม่ถึงการณ์ และบางครั้งก็เกิดขึ้นโดยเจตนา ซึ่งเป็นปัญหาที่เกิดจากมนุษย์เป็นอันดับหนึ่ง

หลักธรรมในพระพุทธศาสนาเป็นหลักคำสอนที่มีเหตุผล และมีหลักธรรมมากมายที่สามารถนำมาประยุกต์ใช้กับการจัดการในศาสตร์สมัยใหม่ โดยเฉพาะหลักสัมมปปธาน 4 เป็นหลักธรรมที่มีความเกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์วัฒนธรรมที่แสดงถึงความเพียร 4 ประการ คือ เพียรระวังหรือการป้องกันไม่ให้สูญหาย เพียรละหรือการปรับปรุงแก้ไขให้เหมาะสม เพียรเจริญหรือการพัฒนาให้มีความสอดคล้องกับยุคสมัย และเพียรรักษาหรือการรักษาให้คงอยู่ ฉะนั้น เมื่อนำองค์ประกอบของหลักสัมมปปธานมาประยุกต์ใช้กับการอนุรักษ์วัฒนธรรมไทย จึงจำแนกการอนุรักษ์วัฒนธรรมตามหลักสัมมปปธาน 4 ได้เป็น 2 ขั้นตอน ประกอบด้วย ขั้นตอนการสำรวจค้นหาวัฒนธรรม และขั้นการอนุรักษ์วัฒนธรรม โดยสามารถดำเนินการใน 4 ลักษณะ ประกอบด้วย การป้องกันไม่ให้สูญหาย (สังวรปธาน) การปรับปรุงแก้ไข (ปหานปธาน) การพัฒนาให้มีความสอดคล้องกับยุคสมัย (ภาวนापธาน) และการรักษาให้คงอยู่ (อนุรักษนาปธาน)

เอกสารอ้างอิง

- กระทรวงวัฒนธรรม. (2562). *ลักษณะวัฒนธรรมไทย*. เข้าถึงได้จาก <https://wiki.m-culture.go.th/wikipedia/index.php/ลักษณะวัฒนธรรมไทย>.
- ณัฐพงษ์ ถือดำ และคณะ. (2550). *การจัดระบบพิพิธภัณฑ์สถาน เคหสถานให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวทางวัฒนธรรมอย่างยั่งยืน*. (รายงานการวิจัย). กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- ปรมินท์ จารูร. (2560). *การสร้างภาพลักษณ์หมู่บ้านวัฒนธรรมจากคติชนบนเวทีการท่องเที่ยวที่ บ้านหนองขาว ในประเด็นสร้างสรรค์ในสังคมไทยร่วมสมัย*. (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: หจก. ภาพพิมพ์ จำกัด.
- ปวีณ์กร คลังช่อง. (2556). *วัฒนธรรมวิจัยของครูในจังหวัดปัตตานี*. (วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการบริหารการศึกษา). บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์.
- พระครูวัชรสุวรรณาท (ลูกซูป ธมฺมโชโต). (2547). *การประยุกต์ใช้อธิปไตยธรรมเพื่อส่งเสริมกลยุทธการอนุรักษ์โบราณสถานของพระสังฆาธิการในเขตปกครองคณะสงฆ์ภาค 15*. (วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาการจัดการเชิงพุทธ). บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระคันธสารากิจ. (2549). *โพธิยปักขียธรรม*. กรุงเทพฯ: บริษัท บุญศิริการพิมพ์ จำกัด.
- พระพรหมคุณาภรณ์. (2559). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์*. (พิมพ์ครั้งที่ 28). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ผลิธรรม.
- มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พุทธศาสตร์ชาติ พ.ศ. 2561-2580. (2561, 13 ตุลาคม). *ราชกิจจานุเบกษา*. เล่มที่ 135 ตอนที่ 82 ก, หน้า 20.

- รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2560. (2560, 6 เมษายน). *ราชกิจจานุเบกษา*. เล่มที่ 134 ตอนที่ 40 ก, หน้า 12.
- ราชบัณฑิตยสถาน. (2556). *พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2554*. กรุงเทพฯ: นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์.
- ศักดิ์ชัย สายสิงห์. (2554). *การทำนุบำรุงศาสนสถานและโบราณสถาน: อำนาจและวิธีการ*. (รายงานการวิจัย). ศูนย์พุทธศาสนศึกษา: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส. (2550). *นวโกวาท (ฉบับประชาชน)*. (พิมพ์ครั้งที่ 14). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- สัญญา อินสิน. (2555). *วัฒนธรรมไทยและประเพณีไทย*. เข้าถึงได้จาก <https://sites.google.com/site/sinchai2125/d13-1>
- อมรรัตน์ เทพกำปนาท. (2564). *ความหมาย แนวคิดและประเด็นที่เกี่ยวกับ “วัฒนธรรม”*. เข้าถึงได้จาก <http://www.culture.go.th/study/2548/5/16.html> 08/06/2008.